

Joanna Bugajska-Więcławska

(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

<https://orcid.org/0000-0001-9648-0587>





e-mail: joanna.bugajska-wieclawska@mail.umcs.pl

Ku ustawie z 17 maja 1989 r. Ewolucja postaw władzy wobec Kościoła i idei wolności sumienia i wyznania w Polsce

To the Act of the 17 of May 1989. Evolution of the Authority's Attitude Towards the Church and the Idea of Conscience and Belief Freedom in Poland

ABSTRACT

Freedom of conscience and belief belongs to basic human rights. Furthermore, they stay under the influence of individual generations of human rights, European and international law, judgments of courts and constitutional tribunals. Freedom of conscience is identical to liberty of thoughts and beliefs. These rights are guaranteed by countries and are determinant of their rule of law. On the 17th of May 1989, the Sejm of the Polish People's Republic adopted a law on guaranteeing conscience and belief freedom. The

PUBLICATION INFO				
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Joanna Bugajska-Więcławska, the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4A Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin				
SUBMITTED: 2023.03.01	ACCEPTED: 2023.09.14	PUBLISHED ONLINE: 2023.12.21		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		 
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

purpose of this elaboration was to present the evolution of the attitude of the socialist country authority towards the Church and the idea of the freedom of conscience. There were also selected premises that contributed to the elaboration of this act: documents of international law and political trials that had an impact on the authority's attitude. Attention was paid to the difficult relationship between the Church and the country in the 40s and 50s and the effect of human rights development, that was implemented by international organizations, particularly by ONZ, UNESCO, and CSCE on warranty policy for conscience and belief freedom in Poland. The country-Church relationship was shown in the declining period of PPR. The process of preparing the law from 17 May 1989 was examined.

Key words: conscience and belief freedom, human rights, the Polish People's Republic, act, socialism

STRESZCZENIE

Wolności sumienia i wyznania należą do osobistych praw podstawowych człowieka. Pozostają przy tym pod wpływem poszczególnych generacji praw człowieka, prawa europejskiego i międzynarodowego, oraz wyroków sądów i trybunałów konstytucyjnych. Wolność sumienia jest tożsama z wolnością myśli i przekonań. Prawa te są gwarantowane przez państwa i są wyznacznikiem ich praworządności. 17 maja 1989 r. sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalił ustawę o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Celem pracy było przedstawienie procesu ewolucji stosunku władzy państwa socjalistycznego wobec Kościoła i idei wolności sumienia. Wytypowano również przesłanki, które przyczyniły się do opracowania owej ustawy: dokumenty prawa międzynarodowego i procesy polityczne, które wpływały na postawę władz. Zwrócono uwagę na trudne relacje państwo-Kościół w latach czterdziestych i pięćdziesiątych oraz wpływ rozwoju praw człowieka (podjętego przez organizacje międzynarodowe, zwłaszcza ONZ, UNESCO i format KBWE) na politykę gwarancji dla wolności sumienia i wyznania w Polsce. Ukazano relacje państwo-Kościół w schyłkowym okresie PRL. Zbadano proces prac nad ustawą z 17 maja 1989 r.

Słowa kluczowe: wolność sumienia i wyznania, prawa człowieka, Polska Rzeczpospolita Ludowa, ustawa, socjalizm

Wszelka rzeczywistość: społeczna, polityczna czy gospodarcza posiada swoje umocowanie prawne i jest kreowana lub chociażby regulowana przez procesy legislacyjne. Niezwykle interesującym, a zarazem wrażliwym elementem owej rzeczywistości jest sfera gwarancji dla wartości duchowych¹. Mierzy się z nimi każdy regulator, każde państwo, bez względu na panujący w nim ustrój polityczny. Odrębnym zagadnieniem jest oczywiście przestrzeganie deklarowanych praw.

W niniejszym artykule podjęto próbę analizy uwarunkowań, które kształtowały stosunek państwa socjalistycznego do sfery wiary i religii

¹ Cf. H. Rarot, *Kryzys wartości duchowych i jego społeczne następstwa*, „Kultura i Wartości” 2018, 26, s. 160–161.

oraz ochrony wolności sumienia w polskim (socjalistycznym) porządku prawnym. Przyjęto, że proces normalizacji został zakończony uchwaleniem ustawy z 17 maja 1989 r., która była próbą dostosowania litery prawa do potrzeb społecznych i międzynarodowego ustawodawstwa praw człowieka. W opracowaniu wytypowano procesy i mechanizmy, które wpłynęły na ewolucję prawnych gwarancji dla wolności sumienia i wyznania.

Materiał porównawczy stanowiło prawodawstwo konstytucyjne II RP i PRL oraz inne ustawy i dekrety władzy socjalistycznej. Wprowadzeniem do tematyki są rozważania z europejsko-atlantyckiej perspektywy historycznej. Wytypowano również przesłanki, które przyczyniły się do opracowania owej ustawy. Były to: dokumenty prawa międzynarodowego, a także dynamika społeczno-polityczna, w tym uwarunkowania zewnętrzne, które wpływały na decyzje władz PRL. Szczególne znaczenie wypada tu przyznać relacjom polsko-watykańskim, w tym bezprecedensowym relacjom po wyborze kard. Karola Wojtyły na głowę Kościoła rzymskokatolickiego. Jak już wspomniano, skoncentrowano się na uregulowaniach, które bezpośrednio odnosiły się do sfery wolności sumienia, natomiast w rozważaniach oparto się również na materiale, który wyjaśnia relacje państwo–Kościół (katolicki). Takie podejście gwarantuje bowiem poszerzenie kontekstu i tłumaczy specyfikę relacji podczas prac nad kształtem ustawy z 17 maja 1989 r.

W literaturze rozpoznaje się sumienie jako wartość wywodzącą się z religii chrześcijańskich, ale funkcjonującą już poza owym chrześcijańskim kontekstem. Można wymienić tu rozumienie filozoficzne, antropologiczne, psychologiczne². K. Orzeszyna znajduje wolność sumienia „w epicentrum wszystkich praw człowieka”. Samo zjawisko jest dla niego istotą „godności osoby ludzkiej i wolności jednostki”. Uważa też, iż, „skuteczne poszanowanie wolności sumienia jest miarą rzeczywistej praworządności państwa, zabezpieczenia przed praktykami właściwymi dla państwa totalitarnego”³. Wolności sumienia i wyznania należą do osobistych praw podstawowych człowieka. Pozostają przy tym pod wpływem poszczególnych generacji praw człowieka, prawa europejskiego i międzynarodowego oraz wyroków sądów i trybunałów konstytucyjnych. Wolność sumienia jest tożsama z wolnością myśli i przekonań. Prawa te są gwarantowane przez państwa⁴.

² P.S. Śmieja, *Sumienie w świetle obowiązujących przepisów prawa*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia. Sectio G” 2020, 67, 2, s. 205–208.

³ K. Orzeszyna, *Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia*, https://nil.org.pl/uploaded_files/1579514662_01b-orzeszyna.pdf [dostęp: 10.01.2023].

⁴ V. Serzhanova, E. Tuora-Schwierskott, *Wolność sumienia i wyznania w konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018, 40, s. 303–310.

W kontekście historycznym sfera duchowa była łączona z wyznawaną religią i to gwarancje dla poszczególnych religii są podstawą współczesnego kanonu gwarancji sumienia i wyznania w rozumieniu funkcjonalnym. Zauważamy przy tym, iż owe gwarancje dotyczące wyznania kierują punkt ciężkości odpowiednich regulacji prawnych ku prawom gwarantowanym instytucjom – depozytariuszom religii. Natomiast wolność sumienia ciąży ku wartościom i prawom osobistym, związanym ze sferą moralności czy etyki⁵. Inklinacje z deklarowaną religią lub światopoglądem ateistycznym są wtórne i dają pierwszeństwo jednostce. Tym samym zapisy dotyczące gwarancji wolności sumienia i wyznania odnoszą się do praw jednostki, a potem praw zbiorowych kościołów i związków wyznaniowych. W perspektywie historyczno-cywilizacyjnej, rozumianej jako historia doktryny prawnej i wyznaniowej z kręgu kultury grecko-rzymskiej i judeo-chrześcijańskiej, prawo umacniało religie państwowe. Zarówno w pogańskim Rzymie, w judaizmie, jak i w Europie chrześcijańskiej przed okresem reformacji oba zjawiska współtrwały, wzmacniając i uwierzytelniając siebie nawzajem. Do dramatycznych konfrontacji dochodziło podczas przesileni religijnych. Doprowadzały one do brutalnych prześladowań, które były konsekwencją odmawiania praw dla wyznawców i religii ideowo skonfliktowanych z religią-władzą. Niech przykładem będą tu prześladowania i twardy kurs obrany przez władzę Greków w Izraelu i bunt machabejski⁶. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w Cesarstwie Rzymskim. Chrześcijaństwo (podobnie jak judaizm) ze swoją ideą konfrontacji wobec usankcjonowanej politeistycznie władzy musiało zostać przez nią zniesione lub musiało ją przewyciężyć⁷. Prawo określało granice gwarancji wolności i były nimi bezpieczeństwo i stabilność państwa. Pierwszym krokiem do uprawnienia po okresie prześladowań były edykty tolerancyjne rozumiane jako odejście od prześladowań i miały charakter tolerancji negatywnej⁸. Z kolei „Edykt Tesaloński” był zapowiedzią prześladowań religii i wyznawców sprzeciwiających się doktrynie religii państwowej – tym razem już chrześcijaństwu⁹.

W Europie kontynentalnej i na Wyspach Brytyjskich dokumentami, które regulowały prawa wolności, były Magna Charta Libertatum z 1215 r., Habeas Corpus Act z 1679 r., Deklaracja Praw Człowieka

⁵ Cf. *ibidem*.

⁶ *Biblia, Pismo święte starego i nowego testamentu*, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1054> [dostęp: 12.01.2023].

⁷ R. Prostack, *Ogród murem oddzielony od pustyni. Relacje Kościół-państwo, wolność sumienia i tolerancja religijna w myśli pierwszych baptystów*, Warszawa 2020, s. 43–44.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, s. 45.

i Obywatela z 1789 r. W Ameryce: Deklaracja Praw Virginii z 1776 r. i Bill of Rights z 1789 r.¹⁰

W XX w. po zakończeniu II wojny światowej istotne znaczenie dla rozwoju praw i wolności w skali globalnej, w tym wolności sumienia, miały: Karta Narodów Zjednoczonych uchwalona w 1945 r.¹¹ i Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 10 grudnia 1948 r.¹² 14 grudnia 1960 r. zagadnienia prawa do wolności religijnej znalazły się w Konwencji UNESCO „O zwalczaniu dyskryminacji w dziedzinie oświaty”, gdzie również powoływano się na prawa człowieka i prawa wolności sumienia (wyznania)¹³. 16 grudnia 1966 r. Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych uchwaliło Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych¹⁴, natomiast 25 listopada 1981 r. przyjęło „Deklarację w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji opartych na religii i przekonaniach”¹⁵.

W odrodzonej Rzeczypospolitej w konstytucji marcowej z 17 marca 1921 r. prawa wolności sumienia i wyznania zawarto w V rozdziale ustawy zasadniczej (art. 111 i 112). Natomiast art. 113–116 dotyczyły praw związków wyznaniowych¹⁶. Wolność sumienia i wyznania zagwarantowano wszystkim obywatelom z wyjątkiem obywateli niepełnoletnich i ubezwłasnowolnionych. W art. 112 czytamy zatem: „Nikt nie może być zmuszony do udziału w czynnościach i obrzędach religijnych, o ile nie podlega władzy rodzicielskiej i opiekuńczej”¹⁷. Dodatkowe ograniczenie

¹⁰ National Archives, The Bill of Rights, <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript> [dostęp: 12.01.2023]; a także: Deklaracja Praw Wirginii, <https://liberte.pl/deklaracja-praw-wirginii>. Więcej o historii rozwoju praw i wolności religijnych cf. K. Kaćka, *Geneza i źródła wolności religii w europejskiej przestrzeni politycznej i prawnej*, „Seminare” 2013, 34, s. 155–174.

¹¹ Karta Narodów Zjednoczonych, <https://www.bb.po.gov.pl/images/Prawa/PNZ/KNZ.pdf> [dostęp: 15.02.2023].

¹² Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela, https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf [dostęp: 14.01.2023].

¹³ Konwencja UNESCO o zwalczaniu dyskryminacji w dziedzinie oświaty, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_zwalczaniu_dyskryminacji_w_oswiacie.pdf [dostęp: 26.02.2023].

¹⁴ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, https://amnesty.org.pl/wpcontent/uploads/2016/04/Miedzynarodowy_Pakt_Praw_Obywatelskich_i_Politycznych.pdf, <https://liberte.pl/deklaracja-praw-wirginii/> [dostęp: 14.01.2023].

¹⁵ Deklaracja w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji opartych na religii i przekonaniach, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html> [dostęp: 14.01.2023].

¹⁶ Ustawa z 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, „Dziennik Ustaw” [dalej: „Dz.U.”] 1921, nr 44, poz. 267, art. 111–116, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19210440267> [dostęp: 15.01.2023].

¹⁷ *Ibidem*.

łączyło się z gwarancją korzystania z tych wolności w sposób bezpieczny dla racji stanu RP. Idea ta czerpała z art. 10 „Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela” (1789 r.) i weszła do kolejnych zapisów polskich konstytucji.

W konstytucji kwietniowej z 23 kwietnia 1935 r. umieszczono ogólny zapis, cyt.: „Państwo zapewnia obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeczeń”¹⁸. Ustawodawca zagwarantował sobie ograniczenie tych praw, jeśli godziłyby w „dobro powszechne”.

Nowa administracja ziem byłej okupacji niemieckiej zaprezentowała swoje stanowisko wobec praw i wolności obywateli polskich w Manifestie PKWN z 1944 r. Dokument ten miał charakter autoprezentacyjny i zawierał ogólną deklarację przywrócenia „wszelkich swobód demokratycznych, równości obywateli bez różnicy rasy, wyznania i narodowości, wolności organizacji politycznych, zawodowych, prasy, sumienia”¹⁹. Owej ochrony odmówiono „organizacjom faszystowskim jako antynarodowym”. Brak stabilności i zakorzenienia nowej władzy zmuszał ją do działań mających znamiona koegzystencji Kościoła i państwa. B. Noszczak mówi w tym kontekście o „polityce gestów”, kiedy zezwolono, między innymi, na wznowienie działalności Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i powrót religii do szkół (1944 r.), uznano struktury diecezjalne i parafialne oraz wydano zgodę na publikację tytułów prasowych, między innymi „Tygodnika Powszechnego”. Kościół miał również prawo zarządzać swoim majątkiem²⁰. Ramy systemu prawnego, a także stosunków państwo–Kościół (katolicki) określały dokumenty przedwojenne: Konstytucja marcowa z 1921 r. i konkordat z 1925 r. Ten ostatni zerwano 12 września 1945 r.²¹ Trwały też prace nad zmianą polityki państwa w szerszej skali, co w połączeniu ze skoordynowanymi działaniami inspirowanymi zewnętrznie: powołaniem Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych (tzw. Kominform) w Szklarskiej Porębie 22–27 września 1947 r., wytycznymi Moskwy z referatu A. Żdanowa, przełożyło się na politykę skrajnej wrogości i dyskryminacji Kościoła i duchownych. Nie bez znaczenia było również zamykanie kanałów komunikacji (ograniczenia

¹⁸ Ustawa Konstytucyjna z 23 kwietnia 1935 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1935.html> [dostęp: 18.01.2023].

¹⁹ Manifest PKWN, Wolność, R. 1, Nr 1, <https://onebid.pl/pl/ksiazki-i-starodruki-wolnosc-r-1-nr-1-24-08-1944-manifest-pkwn/1322751#img-2> [dostęp: 19.01.2023].

²⁰ B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/biblioteka-cyfrowa/publikacje/23842,Polityka-panstwa-wobec-Kosciola-rzymskokatolickiego-w-Polsce-w-okresie-internowa.html> [dostęp: 11.01.2023].

²¹ Cf. P. Borecki, *Na drodze do konkordatu. Geneza projektu konwencji z 1988 r. między PRL a Watykanem*, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,6628> [dostęp: 11.01.2023].

papieru i cenzura prasy, usuwanie religii ze szkół i programy laicyzacji wychowania czy wreszcie ograniczanie dotacji na rzecz ochrony zabytków sakralnych i należących do majątku Kościoła)²². Mobilizowano również aparat bezpieczeństwa ku działaniom na rzecz głębokiej i systemowej inwigilacji duchownych²³. Postawa władzy uległa dalszej radykalizacji po 1948 r., który był w Polsce rokiem zjednoczeniowym PZPR (15–21 grudnia 1948 r.). Natomiast na arenie międzynarodowej pogłębiły się podziały między Wschodem i Zachodem Europy (kryzys berliński, a potem powstanie NATO). Państwa bloku proradzieckiego przygotowywały się do walki politycznej z Kościołami, czego wyrazem była konferencja w Karłowych Warach z 11–12 lutego 1949 r. Na działania polskich władz bezpośredni wpływ wywierały instrukcje Stalina przekazane B. Bierutowi podczas wizyty w Moskwie 1 sierpnia 1949 r. Głównym celem było rozbicie struktur niższej hierarchii duchownej poprzez stworzenie środowiska „księży patriotów” inspirowanych ruchem „żywej cerkwi” z ZSRR. Strategia ograniczania wpływów kościołów i religii oraz towarzyszące temu prześladowania duchownych i świeckich wiernych prowadzone były na wzór ZSRR w jego całym obozie satelickim²⁴. W Polsce w działania dekonstrukcyjne wobec Kościoła wpisywał się też ruch B. Piaseckiego przekształcony w 1952 r. w PAX²⁵.

Narastały również konflikty między PRL a Watykanem. 1 lipca 1949 r. Stolica Apostolska wydała dekret Świętego Oficjum, grożący ekskomuniką katolikom należącym do partii komunistycznej lub współpracującym z komunistami w życiu społecznym²⁶.

5 sierpnia 1949 r. ogłoszono dekret o ochronie wolności sumienia i wyznania²⁷. Wbrew sugestiom zawartym w tytule aktu nie tyle chronił on wolność sumienia i wyznania, co stawiał tym zjawiskom zdecydowane granice. Tomasz Szczygieł w tekście: „Kwestia «ochrony» sumienia i wyznania w toku prac nad kodyfikacją prawa karnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1949–1969” zwrócił uwagę na uwarunkowania polityczne wydania owego dekretu. Pierwszą z przesłanek były prace

²² B. Noszczak, *Polityka*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Cf. badania ks. Romana Dzwonkowskiego, dla przykładu: *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1998; idem, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010; idem, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRR 1939–1988*, Lublin 2003.

²⁵ B. Noszczak, *Polityka*.

²⁶ Cf. M. Gwóźdź, *Współdział wiernych katolików i protestantów w czynnościach świętych w świetle prawodawstwa kościoła rzymskokatolickiego*, „Theologos” 2017, 1, s. 23–38.

²⁷ Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19490450334/O/D19490334.pdf> [dostęp: 12.02. 2023].

kodyfikacyjne prawa karnego (uchylenie przepisów z kodeksu karnego z 1932 r. oraz dekretu z 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa)²⁸. Drugą i trzecią – wydarzenia „cudu lubelskiego” i przywołanego wcześniej ogłoszenia dekretu Świętego Oficjum o ekskomunice katolików współpracujących z aparatem komunistycznym²⁹. T. Szczygieł przytacza tu opinię Stanisława Pławskiego, który zakwalifikował dekret jako akt o charakterze konstytucyjno-karnym³⁰. Funkcjonalnie akt ten pełnił rolę ochrony prawnej członków partii i ich rodzin przed groźbą poddania ekskomunice. Dekret chronił też obywateli o poglądach ateistycznych. Potwierdzono w nim również jasno odpowiedzialność karną w przypadku ataku na państwo. Ostatnia przesłanka łączy się w kontekście „cudu lubelskiego” z obawami władzy o wymierzoną w system mobilizację wiernych, głównie katolików, przez hierarchów³¹. Powyższy dekret wraz z dekretem o stowarzyszeniach z 5 sierpnia 1949 r.³² był wykorzystywany do walki z duchownymi i kościołem. Dawał bowiem władzy uprawnienia kontrolno-rewizyjne w stowarzyszeniach. W efekcie władze kościelne zawiesiły działalność wszystkich zrzeszeń religijnych, w tym sodalicii mariańskich. Zagrożony wrogim przejęciem był również Caritas³³. 20 marca 1950 r. uchwalono ustawę o przejęciu dóbr martwej ręki. Równowagi w stosunkach państwo–Kościół nie przywróciła umowa między Episkopatem a rządem z 14 kwietnia 1950 r.³⁴, która zawierała warunki koegzystencji Kościoła i państwa socjalistycznego. Episkopat legitymizował obecność

²⁸ Dekret z 13 czerwca 1946 r. O przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa, „Dz.U.” 1946, nr 30, poz. 152, <https://iura.uj.edu.pl/Content/538/PDF/mkk%20dekret%20z%2013%2006%201946%20o%20przestepstwach%20szczegolnie%20niebezpiecznych.pdf> [dostęp: 20.02.2023].

²⁹ T. Szczygieł, *Kwestia „ochrony” wolności sumienia i wyznania w toku prac nad kodyfikacją prawa karnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1949–1969*, „Miscelanea Historico-Juridica” 2020, 19, 2, s. 426–427.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*; cf. też: J. Wróblewski, *Prof. Jan Żaryn przypomina: Ekskomunika na komunistów nadal obowiązuje*, <https://www.bibula.com/?p=58804> [dostęp: 23.02.2023].

³² Dekret przewidywał obowiązek rejestracji stowarzyszeń w przeciągu trzech miesięcy, inaczej ulegały one rozwiązaniu. Rejestracja służyła też rozeznaniu aparatu władzy co do wielkości i charakteru stowarzyszeń, zwłaszcza katolickich, cf. Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19490450335> [dostęp: 21.02.2023].

³³ B. Noszczak, *Polityka*.

³⁴ Cf. J. Żaryn, *Nieznany list Prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego do Stolicy Apostolskiej w sprawie tzw. porozumienia z rządem z 14 kwietnia 1950 r.*, https://rcin.org.pl/Content/59558/WA303_79277_B155-Polska-T-2-1997_Zaryn.pdf [dostęp: 12.02.2023]; również: J. Krukowski, *Wkład Prymasa Polski Stefana kard. Wyszyńskiego i papieża Jana Pawła II w normalizację*

Polski na Ziemiach Odzyskanych i zobowiązał się działać zgodnie z racją stanu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. W zamian zyskiwał prawo do nauczania religii poza szkołą, prowadzenia szkół katolickich i Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Władze dawały też Kościołowi prawo do prowadzenia działalności charytatywnej, a prasie katolickiej zapewniono wolność słowa. Wierni zyskiwali prawo do praktyk religijnych w przestrzeni społecznej, opiekę duchownych w placówkach szpitalnych, więzieniach. Funkcjonować mogły również zakony. Zarówno papież Pius XII, jak i władze w Moskwie, ale również biskupi i niższe duchowieństwo w Polsce, przyjęli ową ugodę z dystansem³⁵. Przypomnieć należy, że mimo zawarcia porozumienia władze nadal prowadziły radykalną politykę wobec Kościoła, która wynikała z instrukcji płynących z Moskwy. 27 maja Rada Ministrów PRL uchwaliła akt powołania Urzędu do Spraw Wyznań³⁶. Krok ten instytucjonalizował działania infiltracyjne wobec kościołów i związków wyznaniowych.

W latach 1951–1953 miały miejsce procesy pokazowe duchownych, a od 1952 r. zaczęto usuwać ze szkół symbole religijne i likwidować nauczanie katechezy. Rozwiązano 60 niższych seminariów duchownych. Do wrogiej koegzystencji przyczynił się też dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych z 9 lutego 1953 r.³⁷ Czynił on Kościół w Polsce, podobnie jak jego kodyfikacyjno-ideowy pierwowzór: „Konstytucja cywilna duchowieństwa” z 12 lipca 1790 r., podmiotem podległym strukturalnie i kadrowo instytucji państwa. Najbardziej strategiczną zmienną, którą wprowadzał dokument, była separacja hierarchii duchownej i polskich struktur kościelnych od Watykanu, który z jednej strony był religijnym sercem katolicyzmu, z drugiej – zewnętrznym ośrodkiem władzy. Odpowiedzią Kościoła rzymskokatolickiego i Stefana Wyszyńskiego był ikoniczny już dokument „Non Possumus” z 8 maja 1953 r.³⁸, zaś kulminacją konfliktu – aresztowanie prymasa Polski w nocy 25/26 września

stosunków między państwem a Kościołem, http://www.stowarzyszeniekanonistow.pl/wp-content/uploads/2020/08/Krukowski_2020.pdf [dostęp: 12.02.2023].

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Uchwała Rady Ministrów z 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do Spraw Wyznań, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19500780905/O/M19500905.pdf> [dostęp: 15.02.2023].

³⁷ Dekret z dnia 9 lutego o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19530100032> [dostęp: 9.02.2023]; a także: B. Noszczak, *Polityka*; Cf.: P. Chmielecki, *Sposoby walki z kościołem w PRL w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w.*, „Symposium” 2019, 23, 1 (36), s. 285–306.

³⁸ Cf. A.P. Dydycz, „Non Possumus”. *Represje wobec Kościoła katolickiego i Prymasa Stefana Wyszyńskiego w 1953 r. w świetle doniesień prasowych tego okresu*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie” 2020, 12, s. 28–39.

1953 r., a następnie jego internowanie. Do przełamania najbardziej agresywnych działań państwa doszło dopiero po wypadkach poznańskich w czerwcu 1956 r. Tego samego lata miała miejsce manifestacja uczuć religijnych i lojalności wobec Kościoła podczas ślubów jasnogórskich 26 sierpnia. Po przesileniu politycznym i wybraniu Władysława Gomółki na stanowisko I sekretarza KC PZPR zdecydowano się na deeskalację sytuacji i uwolniono prymasa. Działania porozumiewawcze władzy wobec sfery wolności religii okazały się jednak krótkotrwałe i władza powróciła do ofensywy ideologicznej³⁹. Analizując akty prawne wydawane od lat czterdziestych do osiemdziesiątych, natrafiamy na przepisy zdecydowanie ograniczające sprawczość Kościołów w sferze społecznej i ekonomicznej. Należy jednak zwrócić uwagę na ustawę z 23 czerwca 1971 r., która dawała Kościołom osobowość prawną i stanowiła ustępstwo państwa socjalistycznego⁴⁰.

Lata czterdzieste i pięćdziesiąte były naznaczone największą konfrontacją w stosunkach między blokiem socjalistycznym a Watykanem. Znamiona odwilży w otoczeniu międzynarodowym możemy zaobserwować od lat sześćdziesiątych, kiedy doszło do swego rodzaju nowego otwarcia we wzajemnych kontaktach⁴¹. Proces ten dotyczył również Polski i miał w założeniu służyć normalizacji i uporządkowaniu stosunków

³⁹ Cf. J. Wrona, *Laicyzowanie szkolnictwa a stan religijnej świadomości nauczycieli w województwie lubelskim na początku lat sześćdziesiątych XX wieku*, „Res Historica” 2022, 54, s. 535–537.

⁴⁰ Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, „Dz.U.” 1947, nr 18, poz. 71; Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r., „Dz.U.” 1952, nr 33, poz. 232; Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, „Dz.U.” 1950, nr 9, poz. 87; Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnich władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, „Dz.U.” 1950, nr 19, poz. 156; Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na ziemiach zachodnich i północnych, „Dz.U.” 1971, nr 16, poz. 156; Ustawa z dnia 31 lipca 1981 r. o kontroli prasy, publikacji i widowisk, „Dz.U.” 1981, nr 20, poz. 99; Ustawa z dnia 8 października 1982 r. o związkach zawodowych, „Dz.U.” 1982, nr 32, poz. 216; Dekret z dnia 25 września 1945 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego, „Dz.U.” 1945, nr 48, poz. 271; Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, „Dz.U.” 1957, nr 1, poz. 6; Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym, „Dz.U.” 1981, nr 29, poz. 154; Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 5 lipca 1949 r. o obowiązku prowadzenia ksiąg podatkowych przez duchownych, „Dz.U.” 1949, nr 40, poz. 292; Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 10 lutego 1972 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia ksiąg przez kościelne osoby prawne oraz zakony i kongregacje duchowne, „Dz.U.” 1972, nr 6, poz. 35.

⁴¹ J. Krukowski, *op. cit.*

między PRL i Watykanem, a także regulować prawa Kościoła katolickiego, jego hierarchii duchownej i katolików świeckich. 6 lipca 1974 r. powołano dwa wspólne Zespoły do Spraw Roboczych. Jak wspomniano wyżej, państwo wykonało w 1971 r. gest legislacyjny w postaci zatwierdzenia osobowości prawnej kościołów. Można przyjąć, że oznaczało to wolę i zgodę państwa polskiego na wspólne prace ustawodawcze lub przynajmniej współpracę. Szansę na długą perspektywę normalizacji we wzajemnych stosunkach dawała tu koincydencja zmian warunków politycznych w postaci osłabienia ZSRR i doktryny socjalistycznej w latach osiemdziesiątych. Józef Krukowski pisze o jeszcze jednym determinancie, który sprzyjał rozwijaniu kontaktów – były nim próby uzyskania poparcia Watykanu w celu uzyskania pożyczek międzynarodowych dla zrujnowanej gospodarki PRL⁴². Po wyborze Karola Wojtyły na Stolicę Piotrową wzajemne kontakty zyskały szczególny wymiar, a prócz kontaktów przedstawicieli-urzędników doniosłą rolę zaczęły odgrywać bezpośrednie spotkania władz polskich z papieżem podczas pielgrzymek do ojczyzny. W retoryce obie strony chętnie powoływały się na format KBWE – kwestie pokoju i praw człowieka oraz współpracy między narodami. Papież zwykle podnosił też kwestię gwarancji dla praw człowieka i Kościoła⁴³. Również w pierwszych dniach stanu wojennego Jan Paweł II jako głowa państwa-sygnatariusza Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie apelował do gen. W. Jaruzelskiego o dialog społeczny. Od 1982 r. trwały prace Zespołu Roboczego do Spraw Legislacyjnych nad przygotowaniem dokumentów o wzajemnych relacjach i o stosunku państwa do Kościoła katolickiego⁴⁴.

Władze przyznawały, że rok 1975 był przełomowy, jeśli chodzi o perspektywę uregulowania kwestii wolności sumienia i wyznania i relacji z Kościołami. W tym roku uchwalono wspomniany Akt Końcowy KBWE, w którym zawarto reguły współpracy i wzajemnych stosunków między podmiotami-uczestnikami formatu KBWE. Znalazły się tam również (Zasada VII) zapisy odnoszące się do konieczności przestrzegania wolności, które uznano za podstawowe. Wśród nich wymieniono „wolność myśli, sumienia, religii i przekonań”⁴⁵. Sygnatariuszami dokumentu były między innymi państwa Układu Warszawskiego i fakt ten skutkował

⁴² *Ibidem.*

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z 1 sierpnia 1975 r., <https://docplayer.pl/176441-Akt-koncowy-konferencji-bezpieczenstwa-i-wspolpracy-w-europie-obwe.html> [dostęp: 15.02.2023].

ewolucją modelu obrony praw człowieka⁴⁶. System raportów o stanie przestrzegania praw człowieka stał się punktem presji na reżimy socjalistyczne. W ruch ten włączył się również Kościół, który stanął w obronie zagrożonych praw i wolności człowieka podczas buntu społecznego w Polsce w 1976. r. O tym, że presja ruchu praw człowieka, w tym w formacie KBWE i ONZ, rzeczywiście działała w przestrzeni państwa socjalistycznego, może świadczyć podpisanie przez Polskę 3 marca 1977 r. ustanowionego jeszcze 19 grudnia w 1966 r. Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. Jak już wspomniano, również papież Jan Paweł II, głowa państwa sygnatariusza Aktu Końcowego, znakomicie wykorzystywał formułę KBWE w rozmowach z władzami Polski. Wystarczy przywołać tu wypowiedzi papieża na spotkaniach z władzami PRL podczas I (2–10 czerwca 1979 r.) i II (16–23 czerwca 1983 r.) pielgrzymki do ojczyzny, ale także wspomniany już papieski apel do władz PRL po ogłoszeniu stanu wojennego⁴⁷.

O poważnym zwiększeniu roli polityki wyznaniowej w PRL po 1975 r. świadczą również zmiany strukturalne instytucji państwowych odpowiedzialnych za tę politykę. Był to bowiem moment, kiedy zdecydowano się na podwyższenie rangi szefa Urzędu do Spraw Wyznań: dyrektora zastąpiono ministrem – członkiem Rady Ministrów. Od 1982 r. urząd otrzymał również nowy statut i zadania, ponosił odpowiedzialność za: stosowanie przepisów regulujących stosunek państwa do związków wyznaniowych oraz zasad wolności sumienia i wyznania, za dialog z kościołami i związkami wyznaniowymi, monitorował spotkania Prezesa Rady Ministrów i przewodniczącego Rady Państwa z prymasem Polski, pracę Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Episkopatu, spotkania wojewodów z biskupami diecezjalnymi, kontakty między kuriami biskupimi i urzędami wojewódzkimi, a także stosunki rządu z Watykanem; wydawał opinie na wniosek podmiotów administracyjnych w podległych mu sprawach. Gromadził również dokumentację na temat działalności kościołów i związków wyznaniowych. Kierownik urzędu w randze ministra prowadził kontrolę urzędów wojewódzkich. Strukturalnie składał się z Gabinetu Ministra, Zespołu do Spraw Kościoła Rzymskokatolickiego, Zespołu do Spraw Kościołów i Związków Wyznaniowych Nie-rzymskokatolickich, Zespołu do Spraw Stowarzyszeń Wyznaniowych, Zespołu Studiów i Dokumentacji oraz Biura Prawnego. Organem opiniotwórczym ministra było Kolegium Urzędu. Przypomnijmy, że minister

⁴⁶ Cf. A. Jach, *Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975–1991 (wybrane aspekty)*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2017, 2 (13), s. 157–175.

⁴⁷ *Ibidem*.

dysponował Funduszem Kościelnym utworzonym na mocy ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr „martwej ręki”, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego. Pochodzące z budżetu państwa środki finansowe były przeznaczane głównie na dotacje budowlane i ochronę konserwatorską obiektów sakralnych i innych, będących w posiadaniu Kościoła, na wsparcie materialne i medyczne duchownych oraz na działalność charytatywno-opiekuńczą⁴⁸.

Jedną z przesłanek, która wymuszała na władzach partyjno-państwowych prace nad ustawą o wolności sumienia i wyznania, było pismo Sekretarza Generalnego ONZ Javiera Pereza de Cuellara datowane na 10 września 1983 r.⁴⁹ W piśmie tym nawiązywano do rezolucji z 37. sesji Zgromadzenia Ogólnego z 18 grudnia 1982 r. i „Deklaracji o przeciwdziałaniu wszelkim formom nietolerancji religijnej”⁵⁰, która potwierdzała podobne zapisy rezolucji 36/55 z 25 listopada 1981 r. Deklarację tę opracowano na podstawie decyzji Rady Społeczno-Ekonomicznej 1982/138 z 7 maja 1982 r., która zobowiązywała Sekretarza Generalnego ONZ do jej rozpowszechnienia z prawem pierwszeństwa. Adresatami dokumentu były rządy państw. W sprawie tej współpracowano również z Komisją Praw Człowieka⁵¹. W deklaracji zwracano uwagę, iż jej zapisy są zgodne z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka i Międzynarodowymi Konwencjami Praw Człowieka oraz że nietolerancja i prześladowania religijne są bezpośrednią przyczyną konfliktów i bywają podstawą ingerencji państw trzecich w politykę państw. Potwierdzano w niej również niezbędność gwarancji dla praw religijnych. Zwracano też uwagę na koincydencję zjawiska wolności religijnej z „pokojem na świecie, sprawiedliwością społeczną i przyjaźnią między narodami”, ale również zwalczaniem kolonializmu i dyskryminacji rasowej⁵².

W art. 6 podano propozycje obszarów, które powinny podlegać ochronie regulacyjnej. Były to prawa: do modlitwy i zgromadzeń religijnych oraz wykorzystywania i utrzymywania miejsc dla tych celów przeznaczonych, do ustanawiania i utrzymywania odpowiednich charytatywnych czy humanitarnych instytucji, do tworzenia, przyjmowania i korzystania z niezbędnych artykułów i materiałów dotyczących obrzędów i zwyczajów religijnych, do pisania, wydawania i rozpowszechniania odpowiednich

⁴⁸ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Urząd do Spraw Wyznań. Zespół Studiów i Dokumentacji [dalej: UdSW], sygn. 136/94, s. 81–83.

⁴⁹ AAN, UdSW, sygn. 136/136, s. 12.

⁵⁰ Cf. tekst *Deklaracji*, *ibidem*, s. 14–18.

⁵¹ *Ibidem*, s. 14.

⁵² *Ibidem*, s. 15.

publikacji w tej dziedzinie, do nauczania religii w miejscach do tego przeznaczonych, do ubiegania się o dobrowolne fundacje ze strony instytucji i osób indywidualnych i korzystania z nich, do szkolenia, mianowania, wyboru odpowiednich przywódców zgodnie z wymaganiami danej religii, do przestrzegania dni wypoczynku, świąt i sposobów ich obchodzenia, zgodnie z zasadami danej religii, do nawiązywania i utrzymania kontaktów z osobami indywidualnymi i społecznościami w kwestiach religijnych na terenie kraju i na szczeblu międzynarodowym⁵³. Podobne zalecenia o konieczności przyjęcia regulacji ustawowych dla gwarancji wolności i praw człowieka zawierała konwencja UNESCO „Przeciwko dyskryminacji w edukacji” z 14 grudnia 1960 r., a która nakładała też na państwa obowiązek raportowania „o środkach ustawodawczych, administracyjnych i innych podjętych [...] dla realizacji niniejszej Konwencji Konferencji Generalnej ONZ dla Wychowania, Nauki i Kultury”⁵⁴.

Wydaje się pewne, że zalecenia ONZ i UNESCO nie były czynnikami decydującymi dla prac nad polską ustawą o realizacji wolności sumienia i wyznania, ponieważ zwłoka przy pracach legislacyjnych była zbyt duża – podjęto je dopiero w 1988 r. Same uwarunkowania prac były skomplikowane. W tym czasie trwały trudne rozmowy z Watykanem na temat stosunków dwustronnych, a w Polsce dopiero zniesiono stan wojenny (22 lipca 1983 r.). W 1984 r. służby bezpieczeństwa uprowadziły i zamordowały ks. Jerzego Popiełuszkę. Niemniej, co ważne dla naszych rozważań, w art. 4 ust. 2 zobowiązano rządy państw do wdrożenia odpowiednich przepisów prawnych w formie ustawy⁵⁵.

28 września 1984 r. strona polska otrzymała kolejną notę Sekretarza Generalnego ONZ wraz z ankietą na temat stosowania wyżej wymienionej deklaracji oraz w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji religii lub przekonań. W odpowiedzi rząd polski przekonywał o pełnej kompatybilności prawa w Polsce z zaleceniami ONZ. Powoływano się na art. 67, ust. 2, 81 i 82 Konstytucji, która gwarantowała równe prawa wszystkim obywatelom bez względu na płeć, urodzenie, wykształcenie, zawód, narodowość, rasę, wyznanie oraz pochodzenie i położenie społeczne pod sankcją kary. Podobnie wskazywano na zakaz szerzenia nienawiści i pogardy, wywoływania waśni lub poniżania człowieka ze względu na różnice narodowości i rasy czy wyznania⁵⁶. Podkreślano obo-

⁵³ *Ibidem*, s. 17–18.

⁵⁴ Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_zwalczaniu_dyskryminacji_w_oswiacie.pdf [dostęp: 9.02.2023].

⁵⁵ AAN, UdSW, sygn. 136/136, s. 16 i n.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 19 i n.

wiążącą zasadę rozdziału kościołów od państwa. Zaznaczano, że brak uregulowania sytuacji prawnej związku wyznaniowego nie ogranicza obywateli w ich prawach, powołując się na wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 13 stycznia 1984 r., SA/Wr/701/83/⁵⁷. Informowano, iż zgromadzenia religijne podlegają ustawie z 29 marca 1962 r. o zgromadzeniach⁵⁸. Przekonywano, iż wolność sumienia i wyznania w systemie polskiego prawa cywilnego zaliczane są do dóbr osobistych człowieka i pozostają pod ochroną prawa cywilnego zgodnie z art. 23 i 24 Konstytucji PRL⁵⁹, a naruszanie gwarantowanej Konstytucją PRL wolności sumienia i wyznania jest, zgodnie z polskim prawem karnym, przestępstwem przeciwko wolności sumienia i wyznania (art. 192–198 Kodeksu karnego). Powoływano się na polski Kodeks rodzinny i opiekuńczy, który w art. 92–113 gwarantował prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami rodziców/opiekunów prawnych⁶⁰.

W latach osiemdziesiątych podstawą aktywności regulacyjnej państwa po zniesieniu stanu wojennego były „Wytyczne polityki wyznaniowej” sformułowane na X Zjeździe PZPR (29 czerwca – 4 lipca 1986 r.). Priorytety polityki zostały zawarte w referacie I Sekretarza Komitetu Centralnego Wojciecha Jaruzelskiego: „Zadania Partii w socjalistycznym rozwoju i umacnianiu PRL”. W. Jaruzelski skupił się w nim na socjalistycznej perspektywie relacji państwo–Kościół katolicki, oceniając ten ostatni jako instytucję konserwatywną. W istocie maniera narracyjna, która obowiązywała jako norma komunikacyjna w sferach partyjno-rządowych, ujawniała przestarzałą logikę i frazesowy charakter dowodu I sekretarza. W wystąpieniu przywołane zostały poglądy Juliana Marchlewskiego i dogmat postępu, pojawił się argument za wykorzystaniem wzorców religii ku „motywacji dla godnej postawy obywatelskiej”⁶¹. Przy czym model społeczny uwzględniający oddzielenie Kościoła od państwa, gwarancje dla wolności sumienia i wyznania, równość praw obywateli bez względu na stosunek do religii uznane zostało za „wielkie humanistyczne [...] osiągnięcie Polski Ludowej”⁶². W imieniu Komitetu Centralnego W. Jaruzelski wsparł działania na rzecz dalszej współpracy z Kościołem, przy jednoczesnym oczekiwaniu, że zostaną poszanowane: konstytucja i „racja stanu socjalistycznego państwa”⁶³.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 20.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 21, a także Ustawa z 29 marca 1962 r. o zgromadzeniach, „Dz.U.” 1962, nr 20, poz. 89.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ AAN, UdSW, sygn. 136/136, s. 74.

⁶² *Ibidem*, s. 75.

⁶³ *Ibidem*, s. 77.

W programie PZPR uchwalonym przez X Zjazd PZPR w lipcu 1986 r. wolność sumienia i wyznania, ale również oddzielenie kościołów od państwa uznano za nienaruszalną podstawę polityki wyznaniowej⁶⁴. Jednocześnie zdecydowano wyznaczyć granice tolerancji tych wolności ze strony państwa i świeckiego charakteru jego instytucji. Opowiedziano się przeciw „nadużywaniu przejawów życia religijnego” i „próbom klerikalizacji”, rozumianej zapewne jako zaangażowanie hierarchii kościelnej w sprawy społeczne i polityczne. Zaznaczono przy tym, iż współpraca z Kościołem katolickim i innymi związkami powinna być kontynuowana oraz że jest ona konieczna dla „żywojących interesów całego narodu”. Owoców owej współpracy oczekiwano w celu: obrony pokoju, rozwijania cnót obywatelskich i etosu pracy, ochrony moralności i zabytków⁶⁵. Analiza też I sekretarza pozwala wysnuć wniosek, iż sfera wolności sumienia i wyznania była aprobowana, czy bardziej – tolerowana, ale jedynie jako wartość funkcjonalna społecznie. Było to zresztą zgodne z marksistowskim pojęciem religii jako części matrycy regulującej zjawiska polityczne, tak w ujęciu historycznym, jak i uwspółcześionym. Ogołacając religie z ich wymiaru duchowego, transcendentnego, zauważano ich rolę w świecie materialnym⁶⁶.

Bardzo mocno wyznaczono również granice tolerancji socjalistycznego państwa dla wpływów zewnętrznych, a konkretnie Watykanu, który oceniano jako element wrogi państwu i jego doktrynie. W wystąpieniu W. Jaruzelskiego próżno doszukiwać się przełomu, który świadczyć mógł chociażby o wpływach pieriestrojki. Wystąpienie miało wyraźnie konfrontacyjny charakter wobec Kościoła katolickiego.

Brak przełomu w doktrynie państwa wobec Watykanu potwierdza również notatka z 12 kwietnia 1988 r. biura Władysława Loranca, ministra i kierownika do spraw wyznań, do Kazimierza Barcikowskiego, zastępcy przewodniczącego Rady Państwa. List jest krytyczną opinią w sprawie wniosku Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego o nadaniu tytułu doktora *honoris causa* ks. prof. kard. Józefowi Ratzingerowi. Czytamy w niej, iż dokonane przez niego „analizy socjalizmu, marksizmu i ateizmu są tendencyjne i napastliwe”⁶⁷. Władze partyjno-państwowe uznawały za szcze-

⁶⁴ *Ibidem*, s. 77.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 80.

⁶⁶ Cf. J. Kochan, *Fryderyk Engels, Karol Marks: religia jako opium ludu*, „Nowa Krytyka” 2014, 32, s. 41–60.

⁶⁷ Cf. Ratzinger i „hańba epoki”, <https://www.salon24.pl/u/koniacsystemu/374265,ratzinger-i-hanba-epoki> [dostęp: 13.02.2023]; także: Wyciąg z protokołu nr 451 posiedzenia Senatu Akademickiego KUL z dnia 29 lutego 1988 r. w sprawie nadania tytułu doktora *honoris causa* KUL Josephowi Kardynałowi Ratzingerowi, https://www.kul.pl/doktor-honoris-causa-kul-joseph-ratzinger,art_11699.html [dostęp: 13.02.2023].

gólnie wrogie dwa dokumenty Kościoła: „Octogesima adveniens” Pawła VI z 14 maja 1971 r. i „Instrukcję o niektórych aspektach teologii wyzwolenia” z 6 sierpnia 1984 r. prefekta do spraw kongregacji nauki wiary kard. J. Ratzingera. W dokumencie „Octogesima adveniens”, zwłaszcza w częściach „Przyciąganie prądów socjalistycznych” oraz „Historyczna ewolucja marksizmu”, znajdujemy zapisy świadczące o braku akceptacji dla marksizmu, walki klas, totalitaryzmu i brutalizacji społecznej, za którą marksizm odpowiada⁶⁸. Natomiast w części „Odrodzenie utopii” zwracano uwagę na unikanie odpowiedzialności społecznej i politycznej przez reżimy socjalistyczne, cyt.: „Odwołanie się do utopii jest często wygodną wymówką dla tych, którzy chcą uciec od konkretnych zadań, aby schronić się w wymyślonym świecie. Życie w hipotetycznej przyszłości jest łatwym alibi dla odrzucenia natychmiastowej odpowiedzialności”. W części „Niejednoznaczny charakter postępu” Paweł VI krytycznie oceniał ideę postępu, obecną po obu stronach żelaznej kurtyny, cyt.:

Od XIX wieku społeczeństwa zachodnie, a w rezultacie wiele innych, pokładają nadzieję w nieustannie odnawianym i nieokreślonym postępie. [...] Pojawia się jednak dziś wątpliwość zarówno co do jego wartości, jak i rezultatu [...]. Czyż prawdziwy postęp nie polega na rozwoju świadomości moralnej, która doprowadzi człowieka do [...] otwarcia się na innych i na Boga? Dla chrześcijanina postęp nieuchronnie zderza się z eschatologiczną tajemnicą śmierci. Śmierć Chrystusa, Jego zmartwychwstanie i wylanie Ducha Pańskiego pomagają człowiekowi umieścić jego wolność w kreatywności i wdzięczności, w kontekście prawdy o wszelkim postępie i jedynej nadziei, która nie zwodzi⁶⁹.

Z kolei w „Instrukcji o niektórych aspektach teologii wyzwolenia” z 6 sierpnia 1984 r. prefekta do spraw kongregacji nauki wiary kard. J. Ratzingera w części „Analiza marksistowska” negatywnie oceniono pozostającą pod wpływem marksizmu teologię wyzwolenia⁷⁰. Oba dokumenty uderzały zatem w serce doktryny marksistowskiej niesionej na sztandarach państw socjalistycznych.

Warunki polityczne uległy zmianie podczas przygotowań do trzeciej pielgrzymki papieskiej do Polski (czerwiec 1987 r). Pieriestrojka

⁶⁸ Octogesima adveniens, List apostolski papieża Pawła VI, https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/apost_letters/documents/hf_p-vi_apl_19710514_octogesima-adveniens.html [dostęp: 12.02.2023].

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja o niektórych aspektach „teologii wyzwolenia”, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_pl.html [dostęp: 12.02.2023].

i dekonstrukcja systemu wymuszały na władzy zmianę postaw wobec Kościoła i sprzyjały współpracy⁷¹. Również między Moskwą a Watykanem pojawiło się pewne odprężenie i zainteresowanie kontaktami papieża z Patriarchatem Moskiewskim. Sama pielgrzymka nie wolna była od politycznych apeli czy gestów, jak choćby wizyta na grobie zamordowanego ks. J. Popiełuszki czy złożenie wieńców pod pomnikiem stoczniovców⁷². W 1987 r. odbyła się również wizyta gen. W. Jaruzelskiego w Watykanie. System ulegał dekompozycji i wyraźnie słabł, przy czym – racjonalizował się.

Ekspertyza dla Ministerstwa Wyznań z 19 kwietnia 1988 r. o funkcjonowaniu prawa do wolności sumienia świadczyła o pragmatycznym i krytycznym podejściu rządowych analityków do teŝe problematyki. Czytamy tu między innymi:

Stan faktyczny w PRL daleko odbiega od formuły konstytucyjnej, brak pełnej regulacji prawnej sytuacji kościoła katolickiego, trzy formy regulacji sytuacji innych kościołów i związków wyznaniowych. Normy prawa międzynarodowego kładą nacisk na wolność sumienia i wyznania, a nie na uregulowanie stosunku państwa do związków wyznaniowych⁷³.

Interesujący jest pogląd, który kaŝe w doktrynie państwowo-socjalistycznej

odrzuć przekonanie o nietrwałości religii w ustroju socjalistycznym (będących powodem nieuregulowania, o którym mowa wyŝej) i załoŝyć długotrwałość istnienia w Polsce związków wyznaniowych. Powinny teŝ przewidzieć moŝliwość współdziałania państwa z tymi związkami (uchwała X Zjazdu PZPR), a takŝe przestać traktować przekonania ateistyczne i bezwyznaniowość jako coś wstydliwego, wyraźnie zapewnić ich wolność⁷⁴.

Od 1988 r. ruszyły wreszcie prace nad ustawą o realizacji wolności sumienia i wyznania. W. Hanz zauwaŝa, ŝe idea ta została zainicjowana przez powołany w 1977 r. Zespół ds. Kontaktów z Polską Radą Eklezjologiczną. Rozmowy prowadzone w tym formacie dotyczyły zbliŝenia

⁷¹ Cf. F. Musiał, *Pierestrojka – droga do demokracji czy plan „odwilży” bis*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, 5–6, s. 70–83.

⁷² Cf. A. Grajewski, *Wolność jest na wyciągnięcie ręki. Trzecia pielgrzymka Jana Pawła II do Polski w ocenie KGB*, „Biuletyn IPN” 2018, 7–8 (152–153).

⁷³ AAN, UdSW, sygn.136/94, s. 25 i n.

⁷⁴ *Ibidem*.

w kwestiach społecznych i moralnych, prowadząc finalnie do uchwalenia powyższej ustawy⁷⁵.

Pierwsze posiedzenie zespołu redakcyjnego ds. opracowania projektu ustawy o realizacji wolności sumienia i wyznania odbyło się 21 czerwca 1988 r. w Urzędzie do Spraw Wyznań. Na czele zespołu PRE stał bp W. Wysoczański, na czele zespołu rządowego – dyr. G. Rydlewski. Spotykano się również w siedzibie PRE, Urzędzie do Spraw Wyznań i STPK (Społeczne Towarzystwo Polskich Katolików)⁷⁶.

Na pierwszym spotkaniu obie strony przedstawiły założenia merytoryczne prac nad projektem ustawy o gwarancjach realizacji wolności sumienia i wyznania, które ustalone zostały w trakcie spotkania ministra W. Loranca ze zwierzchnikami kościołów członkowskich Polskiej Rady Ekumenicznej w dniu 31 maja 1988 r. Spotkania odbywać się miały według potrzeb, ale nie rzadziej niż dwa razy w miesiącu. Obie strony miały prawo zaproszenia, po uprzedzeniu, ekspertów, a w razie potrzeby wskazano na możliwość powoływania podzespołów dla przygotowania propozycji zespołu redakcyjnego. Obie strony zobowiązywały się do wymiany przed posiedzeniami tekstów ze swymi propozycjami. Po posiedzeniach protokoły uzgodnień były podpisywane przez obu współprzewodniczących zespołu redakcyjnego⁷⁷.

Analiza propozycji strony rządowej i PRE pozwala zauważyć, że ta ostatnia opierała się na zapisach, które w sferze wolności sumienia dawałyby gwarancje indywidualne i osobiste, podczas gdy strona rządowa widziała je jako gwarancje ogólne, obywatelskie. Kościoły opowiadały się również za wzmianką o wspólnych tradycjach historycznych, które budowały wartości prawnopństwowe i kulturę narodową⁷⁸. Strona rządowa początkowo odrzucała tę narrację, powielając raczej zapisy konstytucyjne. PRE w swych propozycjach bardziej uwzględniała znaczenie konstytucji, podczas gdy strona rządowa powoływała się na państwo i ustrój socjalistyczny. W toku pertraktacji uwzględniono również odwołanie się do dorobku międzynarodowego praw człowieka. Tytuł ustawy uzgodniono na drugim posiedzeniu zespołu (19 lipca 1988 r.) jako „Ustawa o realizacji wolności sumienia i wyznania”⁷⁹.

W notatce z 18 lipca 1988 r. opracowanej przez prof. Jerzego Godlewskiego znajdujemy następujące propozycje: preambuła ustawy powinna

⁷⁵ Cf. W. Hanc, *Polska Rada Ekumeniczna i jej znaczenie dla ekumenicznego dialogu*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2016, 25, 4, s. 13–28.

⁷⁶ *Ibidem*; AAN, UdSW, sygn. 136/94.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ AAN, UdSW, sygn. 136/94, s. 89 i n.

odwoływać się do: art. 67, ust. 2; 81 i 82 Konstytucji PRL; Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, dokumentów KBWE, aktywnego uczestnictwa i współdziałania obywateli bez względu na światopogląd w życiu publicznym i społecznym, w umacnianiu niepodległości i bezpieczeństwa państwa. Dowodził, iż ustawa powinna być formułowana bez wprowadzania rozdziałów, jednakże w następującym porządku: określenie zasady wolności sumienia i wyznania i określenie jej miejsca w systemie prawnym PRL; prawa i obowiązki obywatela w sferze przekonań światopoglądowych; zakres swobody działalności kościołów i związków wyznaniowych, stosunek państwa do kościołów i związków wyznaniowych; zakres nadzoru państwa nad nimi, państwowa administracja wyznaniowa⁸⁰.

Wytypowano następujące zagadnienia, które wymagały regulacji ustawy: „wolność sumienia i wyznania stanowi osobistą własność człowieka i obywatela, wolną od jakiegokolwiek nacisku z jakiegokolwiek strony; zapewnia nie tylko możliwość wyboru światopoglądu, ale i uszanowanie godności ludzkiej, swobodę kształtowania światopoglądu i wewnętrznych przekonań”. Wolność sumienia i wyznania zapewnia następujące indywidualne prawa: swobodny wybór światopoglądu, wyznawanie lub niewyznawanie religii, należenie lub nienależenie od któregośkolwiek z kościołów lub związków wyznaniowych, możliwość przechodzenia z jednego wyznania na drugie, względnie założenie nowego związku wyznaniowego, prawo do obrzędu i praktyk religijnych prywatnie lub publicznie, indywidualnie lub zbiorowo, do propagowania swojego światopoglądu lub krytykę innego, korzystania z usług religijnych instytucji i funkcjonariuszy organizacji wyznaniowych, prawo do nieujawniania swego światopoglądu, przynależności (lub nie) wyznaniowej, prawo do wychowania swych dzieci w duchu własnych przekonań światopoglądowych. Rekomendowano też zapis: „Nikt nie może być zmuszany do przenoszenia składek na cele religijne lub organizacji wyznaniowej, względnie skrzepowany w ich składaniu”.

Z wolności sumienia i wyznania miały wynikać następujące indywidualne obowiązki: obowiązek szanowania przekonań światopoglądowych innych ludzi, a więc przestrzeganie zakazu obrażania uczuć religijnych bądź ateistycznych, szerszenia nienawiści lub pogardy, wywoływania waśni lub poniżania ze względu na przekonania światopoglądowe; zakaz wywierania nacisków środowiskowych, towarzyskich, moralnych z tytułu wyznawanego światopoglądu, obowiązek nieuchylania się ze względów światopoglądowych od powinności obywatelskich określonych przepisami prawnymi, przestrzeganie zakazu nadużywania

⁸⁰ *Ibidem*, s. 136.

wolności sumienia dla celów godzących w państwową rację stanu i w konstytucyjne zasady, obowiązek przestrzegania porządku prawnego, w tym w szczególności reglamentującego uzewnętrznienie przekonań światopoglądowych; obowiązek poszanowania zasad współżycia społecznego i dobrych obyczajów.

Wytypowano następujące konsekwencje wolności sumienia i wyznania dla kościołów i związków wyznaniowych: kościoły i związki wyznaniowe realizują indywidualne prawa ogółu ich członków do wolności sumienia i wyznania. Kościoły i związki wyznaniowe miały swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne, a ich status prawny (również zakonów, kongregacji, instytutów) byłby określony w ustawach dotyczących danego kościoła bądź w prawie o stowarzyszeniach wyznaniowych.

Kościoły i związki wyznaniowe nie mogłyby uprawiać nienawiści rasowej lub wyznaniowej, fanatyzmu religijnego lub propagandy godzącej w rację stanu państwa lub konstytucję PRL. Byłyby autonomiczne w dziedzinie określania swoich struktur i życia wewnętrznego.

Ustanowiono by zasadę, że jeżeli zbiórki na cele religijne są prowadzone poza obrębem zabudowań i pomieszczeń poświęconych wyłącznie kultowi religijnemu, wówczas mają zastosowanie przepisy ogólne o zbiórkach publicznych.

Zastrzegano, że akt ślubu według obrządku religijnego mógłby być dokonany jedynie po zawarciu małżeństwa przed właściwym organem państwowym, zaś chrztu lub obrzezania jedynie po wpisaniu do księgi stanu cywilnego urodzin.

Zastrzegano również, iż uczniowie szkół powszechnych (publicznych) nie mogliby pobierać nauki religii (katechizacji) w godzinach szkolnych, w których uczęszczają do szkół. Na pobieranie lekcji religii potrzebne byłoby zezwolenie rodziców lub opiekunów oraz zgoda samego nieletniego.

Stosunki wyznaniowe władzy danego kościoła z państwem podlegałyby regulacji na drodze konwencji międzynarodowej lub dwustronnych umów, dotyczących określonych zagadnień wyznaniowych.

Wszystkie kościoły i związki wyznaniowe działające w państwie byłyby równouprawnione bez względu na liczbę członków lub ich statut prawno-organizacyjny, nie mogłyby zmuszać lub namawiać swoich członków do niekorzystania z praw, jakie przysługują im jako obywatelom w myśl konstytucji i ustaw, zaś prawo wewnętrzne kościołów i związków wyznaniowych nie mogłoby mieć znaczenia poza ich forum wewnętrznym i nie mogłoby odnosić się do człowieka, który ich

nie uznaje. Kościoły i inne związki wyznaniowe miałyby mieć prawo do tworzenia związków międzywyznaniowych⁸¹.

Określono również konsekwencje działania ustawy dla państwa: Polska Rzeczpospolita Ludowa nie byłaby państwem religijnym ani też państwem antyreligijnym, a państwem areligijnym świeckim. Kościoły i związki wyznaniowe byłyby oddzielone od państwa, które zapewniałoby obywatelom prawną ochronę uczuć religijnych i bezwyznaniowych oraz dozwolonej sfery ich aktywności religijno-światopoglądowej, a kościołom i związkom wyznaniowym ochronę ich działalności religijno-kultowej.

Nadzór państwa nad działalnością kościołów i związków wyznaniowych miałyby administracja wyznaniowa w ramach ustaw. Za sporne dla ustawy uważano następujące zagadnienia: stosunek państwa do prawa wewnętrznego kościołów (w tym prawa kanonicznego Kościoła rzymskokatolickiego), osobowość prawną kościołów lub ich poszczególnych struktur organizacyjnych, własność nieruchomą i ruchomą kościołów oraz związków wyznaniowych, budownictwo sakralne, kształcenie duchownych oraz kształcenie religijne osób świeckich, członków danego wyznania, obsadzanie stanowisk kościelnych i organizacja struktur kościołów; kwestie informacji, wydawnictw, czasopism, innych środków masowego przekazu, w tym rozpowszechniania druków i sprawa cenzury tychże; sprawy darowizn, kontaktów zagranicznych kościołów i pozyskiwania informacji z zagranicy, działalność charytatywna, zobowiązania podatkowe instytucji kościelnych i funkcjonariuszy wyznaniowych, udzielanie posług religijnych w wojsku, szpitalach, sanatoriach i zakładach karnych; ewidencja prowadzona przez kościoły i związki wyznaniowe członków danego wyznania i jej rodzaj oraz zakres, ubezpieczenia społeczne funkcjonariuszy wyznaniowych, administracja cmentarzy, zgromadzenia i pielgrzymki, publiczna działalność kulturalna i oświatowa organizacji wyznaniowych, naukowych i dobroczynnych, tworzenie zakładów opiekuńczych, udział członków organizacji religijnych (zakonów) w zakładach służby zdrowia⁸².

26 i 27 kwietnia 1989 r. sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zajął się rządowymi projektami ustaw o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, o gwarancji wolności sumienia i wyznania oraz o ubezpieczeniu społecznym duchownych. Powołano przy tym Komisję Nadzwyczajną do rozpatrzenia projektów ustaw: o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego, o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz o ubezpieczeniu społecznym duchownych. Ustawa

⁸¹ *Ibidem*, s. 139.

⁸² *Ibidem*, s. 140.

o gwarancjach wolności sumienia i wyznania została uchwalona 17 maja⁸³. W tym czasie w PRL trwały już strajki, w czerwcu zaplanowano wybory kontraktowe do Sejmu i pierwsze wolne wybory do Senatu, a wkrótce nastąpiła dekompozycja struktur władz i samego PRL.

Analiza postaw władz polskiego państwa socjalistycznego wobec idei wolności sumienia i wyznania, a także wobec kościołów i związków wyznaniowych od 1944 do 1989 r., potwierdza, że postawę tę cechowała głęboka nieufność. Nawet w okresach współpracy zauważamy tu elementy konfrontacji, które są obecne właściwie do końca trwania PRL. Władza nie reformowała i nie łagodziła swojego podejścia aż do 1988 r. Świadczy o tym chociażby wspomniana w artykule notatka ministra Loranca, będąca próbą wymuszenia cofnięcia decyzji władz Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w sprawie przyznania tytułu doktora *honoris causa* kard. J. Ratzingerowi i świadczy o tym, że państwo broniło swej ideologii do samego końca. Potwierdza to pogląd Z. Chlewińskiego, który nazwał państwa głęboko zideologizowane państwami o „zamkniętej tożsamości wyznaniowej”. Taka tożsamość, jak twierdzi, opiera się na więzi instytucjonalnej i instrumentalnej. Chlewiński pisze o tym zjawisku następująco:

Ludzie o (zamkniętej) tożsamości [...] sądzą, że jedynie ich religia jest prawdziwa, a inne są fałszywe lub [...] szkodliwe. W związku z tym należy utrzymywać wobec nich postawę obronną i unikać kontaktów z „innymi” [...]. Podmiotom władzy PRL możemy wręcz przypisać „zamkniętą tożsamość ateistyczną”, która ma charakter adaptacyjny i jest warunkowana środowiskowo i nie jest efektem decyzji osobistej⁸⁴.

Przedstawiciele takiej władzy mogą przyjmować postawę fundamentalistycznego „ateizmu wojującego” – co dostrzegamy w kontaktach państwo–Kościół. Zachowania i decyzje władz partyjno-państwowych po 1944 r., a zwłaszcza w latach czterdziestych i pięćdziesiątych, były determinowane, jak pisze Chlewiński, strachem przed grupami/tendencjami aktywnymi i ekspansywnymi. Taka postawa ma się kojarzyć z „niebezpieczeństwem utraty własnej tożsamości”. Występuje tu również brak wiary w atrakcyjność własnej grupy. Tym samym jako zagrożenie postrzegane są również postawy tolerancyjne wobec grup o innych przekonaniach. Doskonałym przykładem jest tu zachowanie władzy po „cudzie lubelskim”. Z drugiej strony stosowana niekiedy „tolerancja” jest postrzegana

⁸³ Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, „Dz.U.” 1989, nr 29, poz. 154.

⁸⁴ Z. Chlewiński, *Tożsamość a tolerancja*, w: *Tożsamość, odmiennność, tolerancja a kultura pokoju*, red. J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz, Lublin 1998, s. 69.

przez władzę jako środek do realizacji własnych celów. Tym samym budzi ona społeczne postawy buntu czy obrony⁸⁵.

Wspomniane wyżej działania polityczne władzy socjalistycznej wykazywały właśnie ową wyraźnie zamkniętą postawę wobec swoich oponentów społecznych, za których uważano osoby wierzące, zwłaszcza należące do grup o wartości znaczącej – katolików i ich hierarchów duchownych. Zaznacza się tutaj grupowy model tożsamościowo-mentalnościowy członków i satelitów władzy, w którym dzielone są wartości i przekonania polityczne, oraz, oczywiście, postawy⁸⁶. Model ten wydaje się mieć charakter raczej dziedziczny niż ewolucyjny. Wypowiedzi gen. W. Jaruzelskiego w drugiej połowie lat osiemdziesiątych świadczą o niezmienności postaw państwa jako ośrodka władzy, a Polak na Stolicy Piotrowej nie zmieniał natury zasadniczego konfliktu doktrynalnego między socjalistycznym państwem a Watykanem. U podłoża owego konfliktu trwała kanoniczna teza marksizmu lokująca religię jako aksjomat o charakterze politycznym. Owo „urojone Słońce” postrzegano jako regulator społeczny należący do matrycy zarządzanej i wykorzystywanej przez aparat władzy. Tradycyjnie czerpaną od absolutu, czy też z przestrzegania zasad moralnych, konsolację zastąpiono w świecie materialnym pieniądzem i posiadaniem, które miały się stać nowym cywilizacyjnym „osuszaczem łez”. Transcendencję zastąpiono materializmem⁸⁷.

Analiza źródeł nie potwierdza, aby władze partyjno-państwowe do 1989 r. wykazywały się samodzielnością decyzji czy działań w obszarze gwarancji wolności i praw sumienia oraz wyznania i wyszły poza perspektywę satelickiego państwa socjalistycznego realizującego tezy marksizmu⁸⁸.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 71.

⁸⁶ Cf. A. Stolarz, *Historia mówiona w warsztacie historyka mentalności*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, 11/2 (20), s. 103–114.

⁸⁷ Cf. J. Kochan, *op. cit.*, s. 44–49; M. Mazur, *O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Lublin 2009, s. 92 i 93.

⁸⁸ Cf. Wojciech Jaruzelski o rozmowach z Janem Pawłem II, <https://www.bing.com/videos/search?go=Wyszukaj&q=jan+pawe%c5%82+ii+jaruzelski+pdf&qs=ds&ru=%2fsearch%3fgo%3dWyszukaj%26q%3djan%2bpawe%25C5%2582%2bii%2bjaruzelski-%2bpdf%26qs%3dds%26form%3dQBRE&view=detail&mmscn=vwrc&mid=F87F0C-98767F0BC959D4F87F0C98767F0BC959D4&FORM=WRVORC> [dostęp: 19.02.2023].

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Akt Nowych:

Urząd do Spraw Wyznań. Zespół Studiów i Dokumentacji, sygn. 136/94, 136/136.

National Archives, The Bill of Rights, <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript> [dostęp: 25.02.2023].

Printed sources (Źródła drukowane)

Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z 1 sierpnia 1975 r., <https://docplayer.pl/176441-Akt-koncowy-konferencji-bezpieczenstwa-i-wspolpracy-w-europie-obwe.html> [dostęp: 15.02.2023].

Biblia, Pismo święte starego i nowego testamentu, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1054> [dostęp: 12.01.2023].

Deklaracja Praw Wirginii, <https://liberte.pl/deklaracja-praw-wirginii> [dostęp: 25.02.2023].

Deklaracja w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji opartych na religii i przekonaniach, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html> [dostęp: 14.01.2023].

Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19490450334/O/D19490334.pdf> [dostęp: 12.02.2023].

Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19490450335> [dostęp: 21.02.2023].

Dekret z dnia 9 lutego o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19530100032> [dostęp: 15.02.2023].

Dekret z dnia 25 września 1945 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego, „Dziennik Ustaw” 1945, nr 48, poz. 271.

Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym, „Dziennik Ustaw” 1981, nr 29, poz. 154.

Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, „Dziennik Ustaw” 1957, nr 1, poz. 6.

Dekret z 13 czerwca 1946 r. O przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa, „Dziennik Ustaw” 1946, nr 30, poz. 152, <https://iura.uj.edu.pl/Content/538/PDF/mkk%20dekret%20z%2013%2006%201946%20o%20przestepstwach%20szczegolnie%20niebezpiecznych.pdf> [dostęp: 20.02.2023].

Jaruzelski, W., *O rozmowach z Janem Pawłem II*, <https://www.bing.com/videos/search?g-o=Wyszukaj&q=jan+pawe%c5%82+ii+jaruzelski+pdf&qs=ds&ru=%2fsearch%3fgo%3dWyszukaj%26q%3djan%2bpawe%25C5%2582%2bii%2bjaruzelski%2bpdf%26qs%3dds%26form%3dQBRE&view=detail&mmscn=vwrc&mid=F87F0C-98767F0BC959D4F87F0C98767F0BC959D4&FORM=WRVORC> [dostęp: 19.02.2023].

Karta Narodów Zjednoczonych, <https://www.bb.po.gov.pl/images/Prawa/PNZ/KNZ.pdf> [dostęp: 15.02.2023].

Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja o niektórych aspektach „teologii wyzwolenia”*, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_pl.html [dostęp: 12.02.2023].

Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_zwalczaniu_dyskryminacji_w_oswiacie.pdf [dostęp: 9.02.2023].

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r., „Dziennik Ustaw” 1952, nr 33, poz. 232.

- Konwencja UNESCO o zwalczaniu dyskryminacji w dziedzinie oświaty, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_zwalczaniu_dyskryminacji_w_oswiacie.pdf [dostęp: 26.02.2023].
- Manifest PKWN, Wolność, R. 1, Nr 1, <https://onebid.pl/pl/ksiazki-i-starodruki-wolnosc-r-1-nr-1-24-08-1944-manifest-pkwn/1322751#img-2> [dostęp: 11.01.2023].
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, https://amnesty.org.pl/wpcontent/uploads/2016/04/Miedzynarodowy_Pakt_Praw_Obywatelskich_i_Politycznych.pdf, <https://liberte.pl/deklaracja-praw-wirginii/> [dostęp: 14.01.2023].
- Octogesima Adveniens, List apostolski papieża Pawła VI https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/apost_letters/documents/hf_p-vi_apl_19710514_octogesima-adveniens.html [dostęp: 12.02.2023].
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela, https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf [dostęp: 14.01.2023].
- Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 5 lipca 1949 r. o obowiązku prowadzenia ksiąg podatkowych przez duchownych, „Dziennik Ustaw” 1949, nr 40, poz. 292.
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 10 lutego 1972 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia ksiąg przez kościelne osoby prawne oraz zakony i kongregacje duchowne, „Dziennik Ustaw” 1972, nr 6, poz. 35.
- Uchwała Rady Ministrów z 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do Spraw Wyznań, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19500780905/O/M19500905.pdf> [dostęp: 15.02.2023].
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, „Dziennik Ustaw” 1947, nr 18, poz. 71.
- Ustawa Konstytucyjna z 23 kwietnia 1935 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1935.html> [dostęp: 18.01.2023].
- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, „Dziennik Ustaw” 1950, nr 9, poz. 87.
- Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, „Dziennik Ustaw” 1950, nr 19, poz. 156.
- Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na ziemiach zachodnich i północnych, „Dziennik Ustaw” 1971, nr 16, poz. 156.
- Ustawa z dnia 31 lipca 1981 r. o kontroli prasy, publikacji i widowisk, „Dziennik Ustaw” 1981, nr 20, poz. 99.
- Ustawa z dnia 8 października 1982 r. o związkach zawodowych, „Dziennik Ustaw” 1982, nr 32, poz. 216.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, „Dziennik Ustaw” 1989, nr 29, poz. 154.
- Ustawa z 17 marca 1921 – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, „Dziennik Ustaw” 1921, nr 44, poz. 267, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU19210440267> [dostęp: 15.01.2023].
- Wyciąg z protokołu nr 451 posiedzenia Senatu Akademickiego KUL z dnia 29 lutego 1988 r. w sprawie nadania tytułu doktora honoris causa KUL Josephowi Kardynałowi Ratzingerowi, https://www.kul.pl/doktor-honoris-causa-kul-joseph-ratzinger,art_11699.html [dostęp: 27.02.2023].

Studies (Opracowania)

- Borecki P., *Na drodze do konkordatu. Geneza projektu konwencji z 1988 r. między PRL a Watykanem*, <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,6628> [dostęp: 11.02.2023].
- Chlewiński Z., *Tożsamość a tolerancja*, w: *Tożsamość, odmienność, tolerancja a kultura pokoju*, red. J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz, Lublin 1998.
- Chmielecki P., *Sposoby walki z Kościołem w PRL w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w.*, „Symposium” 2019, 23, 1 (36).
- Dydyc A.P., „*Non Possumus*”. *Represje wobec Kościoła katolickiego i Prymasa Stefana Wyszyńskiego w 1953 r. w świetle doniesień prasowych tego okresu*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie” 2020, 12.
- Dzwonkowski R., *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRR 1939–1988*, Lublin 2003.
- Dzwonkowski R., *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1998.
- Dzwonkowski R., *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010.
- Grajewski, A., *Wolność jest na wyciągnięcie ręki. Trzecia pielgrzymka Jana Pawła II do Polski w ocenie KGB*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2018, 7–8 (152–153).
- Gwóźdź M., *Współdziałal wiernych katolików i protestantów w czynnościach świętych w świetle prawodawstwa kościoła rzymskokatolickiego*, „Theologos” 2017, 1.
- Hanc W., *Polska Rada Ekumeniczna*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2016, 25, 4.
- Jach A., *Akt końcowy KBWE i jego wpływ na instytucjonalizację ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej 1975–1991 (wybrane aspekty)*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2017, 2 (13).
- Kącka K., *Geneza i źródła wolności religii w europejskiej przestrzeni politycznej i prawnej*, „Seminare” 2013, 34.
- Kochan J., *Fryderyk Engels, Karol Marks: religia jako opium ludu*, „Nowa Krytyka” 2014, 32.
- Krukowski J., *Wkład Prymasa Polski Stefana kard. Wyszyńskiego i papieża Jana Pawła II w normalizację stosunków między państwem a Kościołem*, http://www.stowarzyszeniekanonistow.pl/wp-content/uploads/2020/08/Krukowski_2020.pdf [dostęp: 12.02.2023].
- Mazur M., *O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Lublin 2009.
- Musiał F., *Pierestrojka- droga do demokracji czy plan „odwilży” bis*”, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, 5–6.
- Noszczak, B. *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/biblioteka-cyfrowa/publikacje/23842,Polityka-panstwa-wobec-Kosciola-rzymskokatolickiego-w-Polsce-w-okresie-internowa.html> [dostęp: 11.01.2023].
- Orzeszyna K., *Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia*, https://nil.org.pl/uploaded_files/1579514662_01b-orzeszyna.pdf [dostęp: 10.01.2023].
- Prostak R., *Ogród murem oddzielony od pustyni. Relacje Kościół-państwo, wolność sumienia i tolerancja religijna w myśli pierwszych baptystów*, Warszawa 2020.
- Rarot H., *Kryzys wartości duchowych i jego społeczne następstwa*, „Kultura i Wartości” 2018, 26.
- Ratzinger i „*hańba epoki*”, <https://www.salon24.pl/u/koniecsystemu/374265,ratzinger-i-hanba-epoki> [dostęp: 15.02.2023].
- Serzhanova V., Tuora-Schwierskott E., *Wolność sumienia i wyznania w konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018, 40.
- Stolarz A., *Historia mówiona w warsztacie historyka mentalności*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, 11/2 (20).

- Szczygieł, T., *Kwestia „ochrony” wolności sumienia i wyznania w toku prac nad kodyfikacją prawa karnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1949–1969*, „Miscelanea Historico-Juridica” 2020, 19, 2.
- Śmieja P.S., *Sumienie w świetle obowiązujących przepisów prawa*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia. Sectio G” 2020, 67, 2.
- Wrona J., *Laicyzowanie szkolnictwa a stan religijnej świadomości nauczycieli w województwie lubelskim na początku lat sześćdziesiątych XX wieku*, „Res Historica” 2022, 54.
- Wróblewski J., *Prof. Jan Żaryn przypomina: Ekskomunika na komunistów nadal obowiązuje*, <https://www.bibula.com/?p=58804> [dostęp: 23.02.2023].
- Żaryn J., *Nieznaný list Prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego do Stolicy Apostolskiej w sprawie tzw. porozumienia z rządem z 14 kwietnia 1950 r.*, https://rcin.org.pl/Content/59558/WA303_79277_B155-Polska-T-2-1997_Zaryn.pdf [dostęp: 15.02.2023].

Filmography (Filmografia)

- Ojciec św. Jan Paweł II w Polsce, I pielgrzymka i spotkanie z Edwardem Gierkiem, https://www.youtube.com/watch?v=Ff45EknQzCA&ab_channel=PatrykJarog [dostęp: 17.02.2023].

NOTA O AUTORZE

Joanna Bugajska-Więcławska – magister politologii (1995 r., Wydział Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), magister historii (1996 r., Wydział Humanistyczny UMCS w Lublinie), doktor nauk humanistycznych (2002 r., Wydział Humanistyczny UMCS w Lublinie). Od 2009 r. adiunkt w Zakładzie Dydaktyki Historii UMCS, potem w Zakładzie Edukacji Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego Instytutu Historii UMCS. Obecnie adiunkt w Katedrze Historii Społecznej i Edukacji Instytutu Historii UMCS w Lublinie. Zainteresowania: historia najnowsza, historia edukacji, dydaktyka historii i wiedzy o społeczeństwie, ewolucje poglądów historiozoficznych w nauczaniu i historiografii.

ABOUT THE AUTHOR

Joanna Bugajska-Więcławska – Master’s degree in Political Science (1995, Faculty of Political Science at Marie Curie-Skłodowska University in Lublin – UMCS). Master’s degree in history (1996, Faculty of Humanities at UMCS in Lublin). PhD in Humanities (2002, Faculty of Humanities at UMCS in Lublin). Since 2009, she has been an assistant professor at the Department of Historical Didactics at Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, then later at the Department of History and Cultural Heritage Education at the UMCS Historical Institute. Currently, she is an assistant professor at the Department of Social History and Education at the UMCS Historical Institute in Lublin. Interests: recent history, the history of education, history didactics and knowledge on society, the evolution of historiosophical views in teaching and historiography.